

Брянский государственный
университет имени
академика И. Г. Петровского
НИИ фундаментальных
и прикладных исследований
Центр славяноведения

Российский гуманитарный
научный фонд

Studia internationalia

Материалы
IV международной научной конференции
«Западный регион России
в международных отношениях X-XX вв»
(1–3 июля 2015 года)

Брянск - 2015

СОДЕРЖАНИЕ

Западный регион России в международных отношениях X - XIX вв.		
Аверьянов К.А.	В поисках «острова русов»	5
Пудко В.Г.	Иконы – реликвии русских княжеских родов XI-XIII вв.	14
Шевченко Ю.Ю.	Фисониты псевдо-кесария и проблема христианизации славянства	23
Александров С.В.	Смоленские Ростиславичи в усобице 1170-х гг. Образование дуумвирата	32
Возный И.П.	Территория Прут-Днестровского междуречья в период формирования Киевской Руси и Галицко-Волынского княжества	38
Горолевич И.Е.	Калуга: версия «до русской» истории основания города и его наименования в XIII-XIV веках	46
Темушев С.Н.	Политическая рокировка начала XIII в.: Рюрик Ростиславич на Черниговском престоле	54
Кондратьев И.В.	Любецкие старосты Киевского воеводства Речи Посполитой у войнх з Московского державою (кінець XVI – перша половина XVII ст.)	62
Черненко Е.Е.	Спасо-Преображенский собор в Чернигове как памятник политической истории Подесенья XI в.	68
Чубур А.А.	Свинь Брянская и Свинь Черниговская	75
Шинаков Е.А.	«Битва народов» под Добрыничами	77
Иволина Л.И.	Конфессиональная политика польских королей в Смоленском воеводстве в эпоху Тридцатилетней войны	85
Ивонин Ю.Е.	Джеффри Паркер о западном регионе России и его месте в глобальном кризисе XVII в.	92
Великанов В.С.	Формирование и службы Севских полков набора 1705 г.	95
Рогожин А.А.	Генрих Цёге фон Мантейфель: штрихи к биографии	102
Поляков Г.П.	Брянский арсенал и его орудия накануне и в ходе Отечественной войны 1812 г.	110
Западный регион России в международных отношениях в XX веке		
Артамошин С.В.	Герои и георическое в кайзеровской армии Германии в Великой войне	120
Ковалев А.В.	Губернский город между войной и революцией: казаки в Калуге (конец 1904 – начало 1905 гг.)	127
Кулачков В.В.	Проявления антигерманских настроений крестьянства Западного региона России в период Первой мировой войны	134
Кочанова Е.А., Стелченков Л.Е.	Роль Смоленщины в годы Первой мировой войны по страницам региональных изданий 1914-1918 гг. (библиографический указатель)	137
Куликов С.В.	Российская империя накануне решения польского вопроса (декабрь 1916 – февраль 1917 г.)	144
Матвеева Е.М.	Американские настроения и военные приготовления США в период Первой мировой войны (по материалам дореволюционной и провинциальной прессы)	151
Оськин М.В.	Организация продовольственного снабжения русской армии накануне Первой мировой войны	162
Симоненков А.В.	Взаимоотношения Добровольческой армии Юга России с новообразованными государствами – Польша, Украина в 1918-1920 гг.	169

составителем Лаврентьевской летописи и был сконструирован известным нам «политический компромисс». То, что этот летописец не знал никаких подробностей обстоятельств смерти Рюрика Ростиславича отразилось в лаконичном характере летописных сообщений.

Несмотря на признание современными историками факта занятия Рюриком Ростиславичем черниговского престола, его следует отвергнуть в связи со следующими соображениями: 1) в иных источниках, не восходящих к Лаврентьевской летописи, отсутствуют подтверждения княжения Рюрика в Чернигове; 2) сложившаяся система преемства власти на главном престоле княжества-земли, как и в отдельных ее волостях, не оставляла возможности для вояжирования в Чернигове представителя иной династии, кроме Ольговичей; 3) общая политическая ситуация в южнорусских землях во второй половине XII - начале XIII в., а именно последовательное стремление Ольговичей расширить подвластные территории (и «сферы влияния») - собственно Киевская земля, а также Переяславское, Галицкое, Волынское и Турово-Пинское княжества), делают крайне сомнительной уступку их главного престола - Чернигова; 4) информация о переходе киевского великого князя Рюрика Ростиславича в Чернигов содержится в той части летописного свода, который стоит на своеобразном изломе: именно в этот момент происходит смена автора, возможно, неоднократная; не исключено, что перемещение киевского князя Рюрика Ростиславича на черниговский престол обусловлено ошибкой и сознательной реконструкцией различных сводчиков летописи.

І.В. Кондратьєв

Чернігівський національний педагогічний університет імені Т.Г.Шевченка

ЛЮБЕЦЬКЕ СТАРОСТВО КИЇВСЬКОГО ВОЄВОДСТВА РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ У ВІЙНАХ З МОСКОВСЬКОЮ ДЕРЖАВОЮ (кінець XVI – перша половина XVII ст.)

У 50-60-і рр. XIV ст. Любеч та його круга увійшли до складу Великого князівства Литовського, відтоді держава перетворює місто у центр військової організації краю. У 1500 р. Любеч був включений до складу Московської держави, але вже у 1508 р. був повернутий до ВКЛ¹. Саме на початку XVI ст. і були закладені підвалини подальшого конфлікту, адже Московська держава закріпила за собою значну територію Чернігово-Сіверщини (з такими фортецями як Чернігів, Стародуб, Мена, Конотоп, Путивль), що з 1503 г. і до початку XVII ст. (юридично – до 1618 р.) опинились у складі Великого князівства Московського. Московські володіння фактично вклинювались у землі спочатку ВКЛ, а згодом і Речі Посполитої, фактично тоді був сформований один із ключових вузлів литовсько-московських протиріч. Наслідком цього стала ціла

низка воєн та прикордонних конфліктів XVI ст., серед яких найзначнішим були події Стародубської та Лівонської воєн.

Після смерті володільці Любеча Софії Гашгольд-Верейської у 1549 р. Любеч перейшов до великого князя як виморочне володіння і став центром староства Київського воєводства². Скориставшись нагодою московські війська захопили Любецький замок У 1552 р. остерський староста Филон Семенович Кмит відвоював Любеч, опісля здійснив вилазку до Чернігова та спалив місто³. Через десять років у 1562 р. військові дії знов йшли на терені староства – коли чорнобильський староста Ф.Кмит розбив великий загін московського воєводи⁴.

За рішенням Люблінської унії 1569 р. Київське воєводство, а разом з ним і Любецьке староство, відійшли до Польської корони. Незважаючи на зміну державної юрисдикції уряд любецького старости продовжував займати Павло Сапега (займав уряд у 1559 (?) 1560 – 1580 рр.).

П.Сапега увійшов в історію як будівничий Лосевської фортеці. За даними О.Яблоновського, містечко Лосєв (Лосєва Гора), було побудовано до 1580 р. Якщо у 1571 р. Лосєв мав усього 3 дими, то у 1579 р. – вже 20⁵. У польській історіографії розповсюджене твердження, що Сапега лише відновив замок зруйнований татарами на початку XVI ст.⁶, хоча документального підтвердження цьому на сьогодні немає.

Необхідність будівництва нової фортеці була зумовлена наявністю біля Лосєвої Гори броду через Дніпро (біля Любеча діяла постійна переправа). Якщо Любеч знаходився на лівому березі, Лосєв – на правому, навпроти гирла Сожу. На Правобережжі знаходились і так звані «осади» – невеличкі охоронні та спостережні пункти⁷, вочевидь «прив'язані» до замкових сіл староства.

Лосєвська фортеця була збудована дуже вчасно, бо вже у 1581 р. білгородські татари пішли на Велике князівство Литовське саме через лосєгорський (чи «татарський») брід⁸.

Будівництво нової фортеці та підвищена увага держави до Любецького староства у цей час пояснюється складними політичними відносинами між Річчю Посполитою та Великим князівством Московським. Якщо Любецьке староство вклинювалось у московські володіння, у свою чергу, Чернігово-Сіверські землі представляли собою плацдарм для московської експансії.

² Кондратьєв І.В. Любеч (матеріали до довідково-енциклопедичних видань) // Сіверянський літопис. – 2008. – №2. – С.35-45. – С.38.

³ Литовская метрика (1553-1567), Книга 564, Книга публичных дел 7 / Подг. к печати Я.Балицис. – Вильнюс: Mokslo ir encirlopleidyra, 1996. – 207 с. – С.141; Милорадович Г.А. Любеч Черниговской губернии Городничьего уезда. Родина преподобного Антония Печерского. – М.: Университетская типография, 1871. – 156 с. – С.12.

⁴ Лепяко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561-1591). – Чернігів: Сіверянська думка, 1999. – 216 с. – С.20.

⁵ Jablonowski A. Polska XVI wieku pod wzyladem Geograficzno-statystycznym. Tom XI. Ziemię Ruskie. Ukraina (Kijow-Braclaw). Dlas III / Zródła dziejowe. T.XXXII. – Warszawa: Skład glówny w księgarni Gebethnera i Wolffa, 1897. – 668 s. – S. 75-76, 521.

⁶ Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy: studium osadnictwa i stosunków własności ziemskiej. – Warszawa: Uniwersytet Warszawski, 2000. – 599 s. – S.228.

⁷ Jablonowski A. Polska XVI wieku pod wzyladem Geograficzno-statystycznym. ... – S.666.

⁸ Лепяко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561-1591)... – С.124.

¹ Литовская метрика (1499-1514). Книга записей 8 / Подг. к печати Я.Балицис; Р.Фиркович; Д.Андряничус. – Вильнюс: Mokslo ir encirlopleidyju leidybos institutas, 1995. – 710 с. – С. 125-128.

Розуміючи значення Лосєвського замку, у 1585 р. Лосєв став центром окремого староства, першим старостою, що водночас обійняв любецький та лосєвський уряди, став Олександр Михайлович Вишневецький⁹.

На зламі XVI-XVII ст. постало питання повернення Чернігово-Сіверських земель до литовсько-польської держави. У Речі Посполитій добре розуміли стратегічне значення Любецького староства, у 1611 р. королівські адміністратори відзначали, що незважаючи на незначну кількість населення, Любецький замок розміщений дуже вдало: “на тому місці, як українному, королю та Речі Посполитій дуже пощастило”¹⁰. Важливу роль регіону у “московській” політиці Речі Посполитої, відзначають і сучасні польські історики¹¹.

На початку XVII ст. шляхта Любецького та Лосєвського староств взяла активну участь у війнах з Московською державою, у тому числі, у поході Лжедмитрія на Москву у 1605 г. Армія самозванця формувалася у 1604-1605 рр. якраз під час його просування по Північному Лівобережжю. За різними оцінками його військо нараховувало від 2730 до 19 тисяч чол. (у тому числі козаків – від 1200 до 6 тисяч, “поляків” – від 3 до 8 тисяч чол.)¹². Армія Лжедмитрія II у 1607 р. також формувалася неподалік – у Стародубі, причому до її складу увійшли як козаки, так і “литовсько-польська” шляхта¹³. За рішенням сейму шляхта Любецького староства взяла участь і у війні з Московською державою 1609-1618 рр. Наприклад, любецькі шляхтичі Бакуринські та зем’яни Перощькі були в армії під час осади Смоленська влітку – восени 1609 р.¹⁴.

Від початку війни опорною базою полько-литовської армії став Любеч. У березні 1610 р. загону київського підкоморія Самуеля Горностая вдалося під виглядом рибалок проникнути до Чернігова. Місто було спалене, а населення розбіглося. Цікаво, що Горностай планував зняти дзвони з Слєцького монастиря та відвезти їх до Любеча¹⁵. Хоча остаточно Чернігів був захоплений лише взимку 1611 р.¹⁶.

У 1612 г. любецьким та лосєвським старостою став Микола Струсь – один з героїв війни за Чернігово-Сіверщину. Вже наприкінці Струсь потрапив до московського полону, де знаходився сім років. Полонили його ймовірно саме у Любечі. У 1612-1613 рр. Любецький замок та його околиця постраждали від нападу московської армії: “добра наші (королівські)... Любеч, утримання... Миколи Струся з Коморова... від Москви попалені та спустошені”. Королівська

влада спрямувала до Любеча ревізорів, завданням яких було з’ясувати втрати та масштаби руйнувань. Очевидно що сильно постраждав і Лосєвський замок, за даними В.Бобинського, у 1613 р. московське військо спалило та пограбувало центр сателітного Лосєвського староства місто Лосєв¹⁷.

20 березня 1613 р. М.Струсь надіслав Сигізмунду III листа з проханням визволити його з полону. У 1613 р. сейм постановив залишити за Струсем податки з Любецького та Лосєвського староств. Визволили Струся лише після підписання Деулінського перемир’я – 15 лютого 1619 р. Цікаво, що незабаром Струсь знов потрапляє до полону, але вже турецького, визволили його лише у 1621 р.¹⁸.

У 1616 р. Любеч був оточений новим острогом¹⁹. Весною 1617 р.²⁰ московсько-татарська армія здійснила нові вилазки на Чернігівщину – у тому числі Любецьке та Лосєвське староства. 4 квітня 1617 р. постраждали околиці любецькі села: “Петр Чюдин с ратными людьми в Литовской земле от Любеча за семь верст села и деревни многие повоевали, и многих литовских людей побили, и языки поимали. И ему дано государева жалованья за сеунчь (радостную весть о победе – И.К.) в приказ из Большого приходу 5 рублев”²¹.

12 травня була здійснена ще одна експедиція під час якої були випалені посади Любеча: “Мая в 12 день присланы с сеунчом козлятин Тимофей Шепелев да атаман казачей Микита Тяпкин из Новогородка Северского от воеводы от Прокофья Воейкова с тем, что он, Прокофей, а с ним головы и атаманы и казаки (ходили) в Литовскую землю под город под Любеч... И приход под город под Любеч посады пожгли и вылозных многих литовских людей побили, и уезд Любетцкой, села и деревни, повоевали и пожгли, а в язьцех взяли литовских людей 70 человек. И им дано государева жалованья за сеунчь в приказ из Большого приходу Тимофею Шепелеву 8 рублев, атаману Миките Тяпкину 7 рублев”²².

Хоча любецькі посади були знищені, сам замок не постраждав, свідченням цього є повідомлення московського воеводи Барятинського. За його повідомленням, під час конфлікту 1616-1617 рр. полонені чернігівці утримувались у Києві, Острі та Любечі²³. А ось посад Любеча відновлювався

⁹ Центральний державний історичний архів України у м.Київ. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.197. Арк 4-5.
¹⁰ Jablonowski A. Polska XVI wieku pod wzlydem Geograficzno-statystycznym... – S. 75-76.
¹¹ Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy: studium osadnictwa i stosunków własności ziemskiej... – S.228.
¹² Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. 1618-1648. – К.: “Темпора”, 2006. – С.249.
¹³ Волков В. Войны и войска Московского государства. – М.: Эксмо, Алгоритм, 2004. – 575 с. С.243-244.
¹⁴ Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – 1901. Кн.XV Вып.I. Отд.III. С.3-15. – С.5-6.
¹⁵ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої... – С.249.
¹⁶ Яблоневський О. Чернігівщина / Переклад з польської, передмова і примітки І. Кондратьєва // Сіверянський літопис. – 1997. №1-2. – С.130-140. – С.133.

¹⁷ Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy: studium osadnictwa i stosunków własności ziemskiej...S.229-230; Volumina Legum. Przedruk praw staraniem XX. Pyarow w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782 wydaneq. T.III – Petersburg: nakładem i drukiem Jozata Onrunki, 1859 – 472 s.+ XV s. – S.92.

¹⁸ Bobiński W. Województwo kijowskie... – S.230-231.
¹⁹ Мальченко О.С. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств XV – середина XVII століть. – К.: Національна академія наук України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 2001. – 378 с. – С.194.

²⁰ За даними російського дослідника А.Папкова ці події відбулися у 1616 р. Див.: Папков А.И. Порубежье Российского царства и украинских земель Речи Посполитой (конец XVI – первая половина XVII века). – Белгород: Изд-во “Константа”, 2004. – 352 с. – С.121.

²¹ Памятники истории Восточной Европы. Источники XV-XVII вв. Т. I. Книга сеунчей и документы разрядного приказа о походе Лисовского. – М.-Варшава: Археографический центр, 1995. 152 с. С.42-43.

²² Там само. – С. 42-43.

²³ Папков А.И. Порубежье Российского царства и украинских земель Речи Посполитой (конец XVI – первая половина XVII века)... – С. 123.

доволі тривалий час. У 1616 р. в місті нараховувалось 276 міщанських будинків, у Лосеве – 229. У 1625 р., відповідно, 100 димів та 34 дими²⁴.

Деулінське перемир'я підписане 11 грудня 1618 р. зупинило війну і юридично закріпило Чернігово-Сіверщину за Річчю Посполитою. Питання майбутнього устрою краю вирішувалося на сеймах 1611 и 1613 рр., причому планувалося, що Чернігівщина мала повернутися до складу ВКЛ (до реалізації плану справа не дійшла)²⁵. У квітні 1619 р. Сигізмунд III призначив свого сина Владислава тимчасовим адміністратором Чернігово-Сіверщини²⁶.

У 1632 р. Владислав був проголошений королем Речі Посполитої. Тоді ж розпочалася й нова війна з Московською державою. У червні 1632 р. Земський собор у Москві прийняв рішення про початок військових дій, хоча Деулінське перемир'я закінчувалося лише 1 червня 1633 р.)²⁷. Війська боярина Шеїна “воювали... литовские городы” Батурин, Ромни, Борзну та Мену. У тому ж році був взятий в облогу й Чернігів²⁸. У 1633 р. бої йшли неподалік Любецького староства. Взв'язав 8 (18) січня Стародуб, московська армія спрямувала до Гомеля. У липні 1633 р. біля с. Петрушин (“Петрушино”) за сім верст від Чернігова відбувся бій між московським та польським військом. Серед командирів польського війська був любецький шляхтич Олександр Розсудевський, він же був і одним з керівників походу на Новгород-Сіверський²⁹. Лише підписання Поляновського трактату у 1634 р. зробило можливим у наступному році створення Чернігівського воєводства.

Незабаром відбулася зміна державної приналежності Любецького та Лосевського староств. Після того, як Московська держава повернула собі Грубчевськ (1646 р.), постало питання компенсації Литві втрачених земель. Щоб уникнути внутрішнього конфлікту, у 1646 р. Варшавський сейм прийняв рішення про інкорпорацію Любецького та Лосевського староств до Стародубського повіту Смоленського воєводства Великого князівства Литовського³⁰. Під час розгляду цього питання виникла дискусія між польськими та литовськими послами. Протягом кількох днів представники ВКЛ

вимагали передати до складу князівства обидва староства. У свою чергу, поляки наполягали на віддачі лише Лосевського, вказуючи, що навіть втрата одного Лосева несе серйозну загрозу обороноздатності краю – староство могло виставляти 600 бояр озброєних “по козацьки” (очевидно, що мова йшла про людські ресурси не одного Лосевського, а обох староств – Любецького та Лосевського).

У якості компромісу було прийнято рішення віддати разом із Лосвим усі правобережні любецькі землі. Однак литовська делегація “слова на тоє не дала”. Тоді поляки запропонували віддати Литві обидва староства, але любецьку та лосевську шляхту разом із боярськими службами залишити у підпорядкуванні Корони. Питання було відкладене, але, під загрозою зриву роботи сейму, рішення таки було прийнято на користь ВКЛ. Податки було вирішено збирати таким чином – цивільні йшли до казни ВКЛ, військові – Речі Посполитій. Любецька шляхта була приписана до армії князівства, але у разі загрози Речі Посполитій мала виступити на її захист³¹.

У подальшому, саме недалековидна політика польських урядників фактично штовхнула місцеву шляхту до участі у Національно-визвольній війні (Національній революції) українського народу середини XVII ст. Шляхта Любецького староства стала джерелом поповнення козацьких лав, частина виступила на боці польсько-литовської армії. Вже у серпні 1648 р. козаки оволоділи Лосвим, незабаром на козацький бік перейшов і Любеч. Очевидно, що саме тоді на терені староств і була створена Лосевська сотня Брагінського полку (полк існував у 1648-1649 рр.), а згодом і Любецька сотня Чернігівського полку. Незабаром Любеч був відвойований литовською армією і став її головною базою на Лівобережжі. Повернуте козаками лише у 1652 р. місто сильно постраждало (у 1654 р. назване “пустым”). Про руйнацію Любеча свідчить і той факт, що у 1665 р., під час поїздки гетьмана І.Брюховецького до Москви, Любеч навіть не згадувався серед міст, де мали розміститися московські воєводи та “ратные люди”. Після створення нової адміністративної системи Любецьке староство виявилось розділене між кількома сотнями Чернігівського полку, а його правобережна частина залишилась у складі Великого князівства Литовського до кінця XVIII ст.

²⁴ Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy: studium osadnictwa i stosunków własności ziemskiej... – S.34; Jablonowski A. Polska XVI wieku... – S.332.

²⁵ Кулаковський П. Земські урядники Чернігово-Сіверщини у 1621-1648 роках // Центральна і Східна Європа в XV-XVIII століттях: питання соціально-економічної та політичної історії. До 100-річчя від дня народження проф. Д.Похиленка. – Львів: Львівський нац. ун-т ім. Івана Франка, 1998. – С.113-130. – С.113-114.

²⁶ Кулаковський П. Чернігівське князівство (1619-1633 рр.) // Історія адміністративно-територіального устрою Чернігово-Сіверщини: Матеріали наук.-практ. конф. / За ред. С.А. Лепявка, В.М. Бойка. – Ніжин: ТОВ “Видавництво “Аспект-Поліграф”, 2007. – С.25-33. – С.26.

²⁷ Волков В. Войны и войска Московского государства... – С. 297.

²⁸ Лазаревский А.Л. Очерки, заметки и документи по истории Малороссии. Т.1. – К.: тип. ун-та Са.Владимира, 1892. – 146 с. – С.105; Grabski A., Nadolski A., Nowak T. Zarys dziejow wojskowosci polskiej do roku 1864. – Warszawa: Panstwowe wydawnictwo naukowe, 1965. – Т.1. – 503 s. – S.492.

²⁹ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої... – С. 112-113, 122, 125, 129.

³⁰ Василенко Н.П. Правне положення Чернігівщини за польської доби // Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали / Під ред. М.Грушевського. – К.: Держ. вид-во України, 1928. – С.290-300. – С.291; Крикун М. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV-XVIII ст. Кордони воєводств у світлі джерел. – К.: Ін-т укр. археографії АН України, 1993. – 184 с. – С.145.

³¹ Галубовіч В. Спречки пра далучення Лосева да Вялікага Княства Літоўскага на сойме 1646 года // Шостыя Міжнародныя Доўнараўскія чытанні (г. Рэчыца, 14-15 лістапада 2005 г.). У 2 ч. Ч. 2. Рэчыцкая зямля ў часе і прасторы / Рэд. кал. В.М. Лебедзева (адк. рэд.) і інш. – Гомель: Гомельск. дзярж. ун-т імя Ф.Скарыны, 2008. – С. 38-44.